

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 42 (15867) 1997 чылдың апрель 10, четверг

Ат салган шагы 21.30 Сагар өртөө 1000 рубль.

ЧАС — ЧЫЛДЫҢ ЭРТЕНИ

ЧЫЛЫГ ҮЕ-БИЛЕ КАДЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ ЭГЕЛЭЭР

Час... Ол — бойдустан бир онзагай үези. Уэун, соок кыштын тынжырга, харынга бастырып алган чыткан бойдус хун караанга чоорту дирлип, оттуп эгелээр. Бойдустан ке-

зек бо үези, ынчангаш онзагай, кайгамчык. Оттуухун үези боорга, кижилер ону сеткил-сагыштын чымчаа, ынакшыл-биле холбаштырып турар, а ол дээрге эки, чаагай, чаа чүүл-

ге идегел кылдыр билдинер. Хун дурту узан, чер чырып, чылып келирге, сактырга-ла, арта чингеш дээзинг сагындырар.

Чымыг үе-биле кады чакы хову ажылдары эгелээр. Сарыкчыны сакчымы, бодалы — чүгле хову-шоде. Ол шынап-ла, ыныгы, оон бодалы — мрав, күтүл азыр ужурулг дүжүгүлде, тараада. А оон үлдээни бо чымы салдынар ужурулг. Күсүк дүжүт дээш дөмчөл амдымынган эгелээр. «Тарыктага бөлөн еси бе, тарыкта?»

ге тарык үезини көдөшпейн турарын бисир бис. Ажыл-аңгыларын чымыг, боттотуу үезинин чок деп чү-бе ажыл, амдыралга дыналы да сзатыг боор чүве-дир ийи. Иччалажык Колээ эжилдагы мамзак, ажыл-аңгылар үезин-биле четче хайдыртыларын хемчег-дөөн ап турар. Чугаа тараа дугайында чоруп турар бол-

«Шынын» арынарныга моон-ла сонгар узамчылар, ынчангаш агрономнар, тарыкчылар, ажыл-аңгы удуручулары сесттен алынар, а биетти көдээ бижикилерини оо дугайы бижиер. Огорурутт ажыл-аңгылар, ө-бүлелер ногаа тарыкчыга база белеткенип турар. Ногаа, кат-чимис өстүрер та-

Ө-бүлере ажыктыг кылдыр ону бир эде көөрүпү аргазы чүд? Тарыкта, чагайжылдыга талазы-биле организацыг хемчеглерини суму чагырга-лары база чорудуп эгелээр бол-гай. Ынчан эптиг үени ажык-лап, оон дуза, деткимчеден дилээр. Хөрауң, эки дову-рак, өдөк өөртүп аларында

нели кузун көстүп келир. Тараа аймаар сынмас, ногаа, картофель дүжүтүгү, арбын болурун үлдээни ам салдынар. Ничи байдалды ап көөрге, картофель үезини-биле бергедежи бээр ажыл-аңгылар бар. Оон дүжүдү өрткен чымыл дески өвөс, ында-мында аңгы-аңгы болган ийик чоп, ынчангаш ону чедир тыгынар айтырыг

КӨДЭЭНИҢ БӨГҮНДЕ ЧЫМЫЖЫ

ТАРЫКТАГА БЕЛЕН СЕН БЕ, ТАРААЖЫ?

Ындыг айтырыг бөгүн чой-гаар тургустулуп келир бол-са, ажыл-аңгыларын, ары-тарын белеткелди, амды-аңгыларын шылган үлдүрүп келир. А ол чер-черде аңгы-аңгы, эки дөмчөлү үе-үе-де деп, беледин чымчы үе-биле айтыкпай турар чүве кылда боор ыныкшыл тары-дан дүр аңгы-аңгылар-дай аарден башка, үс-сүн, чымы тавылдыга амды-аңгы машина-техника, артык ке-лек айтырыг чогумчудуп чадал туралары база бар. Чымчы араг ажыл-аңгылар-да байдал база ыңдыг. Чымы үени манай, хову-шөдөргө кийилерини чет-тиктелер үнер кузели ивам-сарлап көөрге, дыка берге. Ынчангаш, өвөсүн чок, че-чүдө олдары дуурелай тур-бар айтырыглар эвөш эвес: амды-аңгы болбайн калчар, Республика-нын хереглели-

ларнын белеткел, тараа-жыныг сезоонуг үеде ажыл-аңгылар, чурттаарына таар-ымчалыг байдалдары тур-гузууп бээр — кол айтыры-ларын бирөөн. Чугаа бо чүүдөр күсүк дүжүтүгү үл-дээни салыр ужурулг. Часкы ховунун ыркымын тракторларын, машина-техникаларын шимөөн-дажык улапас хөме ала бээр, а дү-жүлганы тарыкчы чал та-раага калдыг болурун болу-нун өскерилеринден, агаар-бойдустан байдалында, демчектеринден өвөсөс, алыс-ла саргыта билеп турар бол-дур ийи. Ынчан чоруй дээр-де башка, ол оозун амды-аңгыда ажылтас-ла, а хар-кылын дүшкөндө, тараа-би-за дүжүдү элбек болур ди-жиги идегели берип турар. Часкы хову ажыл-аңгы-ларын чорун тур-арынын дугайында чугаа

лазы-биле байлак арга-дур-жулгалыг ө-бүлелер кызыл-чалар араанда көүдээни өөрүчүгү. Суурларда база-ла ындаг, дүжүлганы ногаа-ларды көүдөөн, бодунун но-гааны, кат-чимиз, картош-казы деп чүвени, оон кайы-кызы өтүр, чазын ажык-лап деп чүвени магалын көрүндөр даан. Амдыралы-га кызымак, өрескежээ, амдык кижилер ону чедип ап турар. Сорук кирил, ө-бүлени эвилелдеп, хол-биле тулуп киргиче, шынап-ла, ки-жиге күш четирбейн баар чүве бээр? Вайжынар ча-нында дууладал ажыл-аңгы-нында азырал херимнеп каан шөл кург болура, ха-радалыңгы, харына да эпчөк-дө эвес бе? Чашпан ала берген тургулар черлер бар,

Суг-сугат айтырыг харын чымчы черлерде харын алаар чадалас. Огорурутт алыс үеде улуска ыныгы байдал харын шыгык болу-дура. Суурларын кудумчулар-ды дуржулг алыр. Ыракта эвес, бажык чанында чүвени чү боор, кызыл ажаап-хай-тааран тургаш, өстүрүп алыр болгай, ногаа чаа турда, уругдарыг чип-лаа алгай.

Суг-сугат айтырыг харын чымчы черлерде харын алаар чадалас. Огорурутт алыс үеде улуска ыныгы байдал харын шыгык болу-дура. Суурларын кудумчулар-ды дуржулг алыр. Ыракта эвес, бажык чанында чүвени чү боор, кызыл ажаап-хай-тааран тургаш, өстүрүп алыр болгай, ногаа чаа турда, уругдарыг чип-лаа алгай.

Суг-сугат айтырыг харын чымчы черлерде харын алаар чадалас. Огорурутт алыс үеде улуска ыныгы байдал харын шыгык болу-дура. Суурларын кудумчулар-ды дуржулг алыр. Ыракта эвес, бажык чанында чүвени чү боор, кызыл ажаап-хай-тааран тургаш, өстүрүп алыр болгай, ногаа чаа турда, уругдарыг чип-лаа алгай.

Суг-сугат айтырыг харын чымчы черлерде харын алаар чадалас. Огорурутт алыс үеде улуска ыныгы байдал харын шыгык болу-дура. Суурларын кудумчулар-ды дуржулг алыр. Ыракта эвес, бажык чанында чүвени чү боор, кызыл ажаап-хай-тааран тургаш, өстүрүп алыр болгай, ногаа чаа турда, уругдарыг чип-лаа алгай.

Чагыдылга-97 (11)
ХУНДУЛУГ НОМЧУКУ!
1997 ЧЫЛДЫҢ ИЙГИ ЧАРТЫНДА
«ШЫН» СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ
ЭГЕЛЭЭН

Өг-бүлелерге калдыг солуннар, журналдар чагы-дып аларын дүжүрүп ап тура, ол данзыга «Шын» солуну база кирип, чагылып аларынын сүмө-лээр-дир бис. Республиканың социал, экономика, политика — нинтизи-биле бугу амдыралдыг көр-гүскен чүүлдерин, мелээлерин, доктаал-шигилер-лерин Силерге Тываның ырак-узак, чоок-даа бу-луштарында чурттап турар болунарза, «Шын» долузу-биле мелээлп чедире бээр. Ону бистин доктаамал номчукчуларымыс кончуг эки билир. Он-он чылдарда солунун холдан салып көрбөзүн бистин номчукчуларымыс амдыралдыг кандыг-даа байдалдарында ону чагылып алган болур. Оларнын одуруу чаа номчукчулар-биле исемижир боор дээрзинге идеген турар бис.

Бо чылдың ийги чартык чымында «Шын-нын» чагыдылга өртөө ыныдыг:

1997 ЧЫЛДЫҢ БИРГИ ЧАРТЫНДА—60 МҮН РҮБЛҮ.
3 АЙЛАРДА — 30 МҮН РҮБЛҮ.

Кысказы-биле

УКСААНЫ ӨСТҮРГӨШ, САДАР

Чедж-Хову конуунун «Чал Кожак» совету уксаа-зыг шээр мөл өстүрер утанымынныг амдырал эгелээниден бөр үш чыл азын турар. Ам бо хувиерге ук амды-аңгыны Аниа Кайыпана чок эвээр. Оон удурут турар. Сохов — Көдө ажыл-аңгынын хемчээл талазы-биле ыңдыг-ла улуг өвөс. Ажылчына-ла бээр ынакшыл, уксаанын ыныгы савы 35 ки-жи. Ында 2674 хой бар, оон иштиге төрүүрү 1469, бо хувиерде 544 хурагал алы-ону өстүрүп, канчаар саа-дынар. Вода мал 83 беш, оон 47-зи саар инектер. Төрүүр хойлар коданары 4 кыштагаларда хувааткы-ган. Кадарчылардан алың-дар Даш-оол Оюн биле Алекс-сей Хуан кызымаккай ажылдан турар. Мал чедир-лик курдаларында 140 тонна ситен, 20 тонна савак артык, чап хурагаларга

КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

«Революцияның чымчымы» совету уксаа-зыг шээр мөл өстүрер утанымынныг амдырал эгелээниден бөр үш чыл азын турар. Ам бо хувиерге ук амды-аңгыны Аниа Кайыпана чок эвээр. Оон удурут турар. Сохов — Көдө ажыл-аңгынын хемчээл талазы-биле ыңдыг-ла улуг өвөс. Ажылчына-ла бээр ынакшыл, уксаанын ыныгы савы 35 ки-жи. Ында 2674 хой бар, оон иштиге төрүүрү 1469, бо хувиерде 544 хурагал алы-ону өстүрүп, канчаар саа-дынар. Вода мал 83 беш, оон 47-зи саар инектер. Төрүүр хойлар коданары 4 кыштагаларда хувааткы-ган. Кадарчылардан алың-дар Даш-оол Оюн биле Алекс-сей Хуан кызымаккай ажылдан турар. Мал чедир-лик курдаларында 140 тонна ситен, 20 тонна савак артык, чап хурагаларга

Эрте тараан тараа ЧҮГЛЕ СУГАТТЫГ ЧЕРГЕ

«Хадан» араг ажыл-аңгынын удурутп турар мен. Ажымы-биле чугалаларга, Улуг-Хем кожуунда баш-тайы араг (тараачы) ажыл-аңгыларын бирөөн чүве. Амдыралымысты кол үгенин: мал болчон чер ажылы.

Ийи Чааты арына-чаа бо чымчы дыка улуг хав-дунту. Шээр мал чер каныч өйтөөр арта чок. Ам канчаар, тургузу азыраар чүжүргө таварыштыс. Март айны эгеленде ситенине чүтпей болон. Оскул-тен дилеир ужурга т-варыштыс. Ынды берге кышты кый көрүп чоран бээр. Моон сонгар чайк үеде черде чагааравайн, хой ситени белеткен ал-дын дээр-дир.

Малымыс хур кыш ашты. Сиген эвөштө малга чиртигер чарбалыг, сулайыг боорга ажырбас эвэр. Ынчангаш чаксы хову ажылдарына баш удуз беле-кени алдымыс. Бо хувиерде дугулулг тракторуву-кожу машиналары тарыктаг шугу бөлөн деп болуу. Чаа база элдегип босп тур. Кыштавыс долганга чыткан метр чытам кымын хав порт-ле ховук шити-де эсти калды. Шатты куду шаагайым балды-даа барбайн. Ангаа-ла черже сине берип шыкпаш. Эткөл чытайн база кузун шоолдү чете чаган эвек. Күрт-черже сите бөргөн олдуо ийи Ын-төө, чер үт-хине курга болганга хар оунада дуза чок боор. Агаарже-ла үне бээр болгай. Ынчангаш тараа кул-тураларын чүтле сугаттыг шөдөргө тавыр деп бө-лөдүрүр мен.

Эрткен чымын тарып турар аныстарым сугат чок черлер чүве. Бо чылдан Чодураа суурун ала-анда сугаттыг шөлдү чөпшээрдеп алдым. Уш чыл дүжүгүндө хол дөбөгөн чер болгай. Чүдө багыт чү-вези—чашпанааны кончуг. Ону алдарынын бетин, де машинаны бурун чок кылар херек.

Ол шөлө 50 гектар кымыл-тас база үш гектар черге картошка төрөйр бис. Картошка үрезини Саян артында алдыр кылдыр дүжүрүп алган мен. Бир килграм үрезинин өртөө 2,5 мүн рубль. Во дээрге чинк өртөк-тир!

Картошканы сугаттыг черге тарырга багай өвөс дүжүгү бээрин биле мен. Ийи чыл бурунгар бис гектар черге картошка олурган, 38 тонна дүжүт алдымыс. Ам үш гектардан база-ла багай эвек дүжүт алдыр дээш кымылар бис.

Бистин бичи коллективисти кижигүвери Ботта-рыстын чарыгдалдымысты санап көргөш, кузур барып орулгалыг болурууска бузурадымыс. Бузурач чок болза амдылар берге болгай.

Калбак КАРА-ООЛ,
Чодураа суур.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын 1997 чылдың март 16-да эрттирген дугайында Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын Тыва Республиканың Конституциясына дүштүр 1997 чылдың март 16-да эрттирер кылдыр Тыва Республиканың Дээди Хураалы 1996 чылдың ноябрь 14-те № 672 доктаалы-биле чарлап доктааткан турган.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы соңгул-даларын белеткериңе 1996 чылдың ноябрьда өтөп кир-ген. Тыва Республиканың Пре-зидентизиниң болгаш ора-лакчын президентизиниң соңгул-даларын белеткериңе база өрт-көр талазы-биле хемчегле-рини календарлыг планын 1996 чылдың ноябрь 27-де басылаан.

Ол соңгулдаларын белет-кериңе болгаш эрттирер үеде практиктиг дузаны чедир-чоругу бисе РФ-тин Төп соңгулда комиссиязынын амды-аңгы болуп чоран бол-гаш Бин-Хем, Чаа-Хол ко-жуунараа, Кызыл хоорайда соңгулаларын белеткериңе база үчүстөк комиссияларын ажыл-чорудуулары-биле тизинчел.

Тыва Республиканың Пре-зидентизиниң соңгулдалары-ның дугайында хоойлукчу-ларын эрттирер дугайында документтерин, кандидаттар дугайында мелээлерин, бажы-лар болгаш соңгулда бюл-летеньдерин долдулар чур-музун тайылбырын соңгулда үчүстөктарына чогуур үе-инде аскылаан.

Учустоктарың соңгулда комиссияларын амды-аңгы соңгулдалар дугайында хоой-лукчуларга дүштүр канын, даттарың хой нурууна чы-к хайтаргалдарын киржил-теп-биле орданын каныла-тар: К. А. Бичелдей, А. Ю. Кашин, Ш. Д. Оржак олар төлөөлөкчө. Тыва Республи-каның Президентизиниң ая-бын-дужаалына шугу 7 кан-дидаттары Тыва Республи-каның Төп соңгулда комис-сиязы бүрүткөч.

Хайтаргалчыларын тал-зында шугумчүлөдүг сүл-дүндүрүр № 163 соңгулда үчүстөктарын амды-аңгы ха-мазырың бар болган, кожа-мы аарык соңгулчуларын орунуга бажылар кылдыр өлөкөн каш бюллетеньнери комиссия кижигүвери ийи соңгулчуга берген турган. Ужуу бола, бажылашкы-нарын соңгулда үчүстөктүн бажыларын дашаар органи-зацылар турган. Ол соңгулда үчүстөктүн талазы-биле соңгулчуларын үчүстөктүн соңгулда комиссиязынын шиттири-биле күш чок деп санаан.

Немей кылдыган меге соңгулда бюллетеньнери ко-зуден бола, соңгулчуларга билдиндир турган. Чогуу-шын бугу соңгулда бюл-летеньнери соңгулда хар-жыктарына сун кивирген. Бажылашкынын түс чербин үези-биле сес шактан чэрби ийи шакка чедир чоруткан. Бүгү 187 соңгулда үчүстөк-тары бажылашкынын кы-лыгына 8,00 шакта ажык-тыган. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда-

аралакчын президентизиниң олбан-дужаалына база ийгиги хуусаада соңгулчулар, Ба-шакта республиканың Төп соңгулда комиссиязыга кир-ген, ынаа чарга Хайыраканын № 163 үчүстөк соңгулда ко-миссиязы ол документтерин кирбөөн, чүге дие, элөөн каш соңгулда бюллетень-нерин ийи соңгулчуга берип, соңгулдалар дугайында хоой-лукчуларын анаа үрезини-биле холбаштыр соңгулдаларын түнөөлдерин күш чок деп шиттирин ол комис-сия хуузап алган.

Дажылашкы соңгулда хаар-жыктарын амды-аңгы-биле 13099 кижиге азы бажылаш-кыга киршикен соңгулчу-ларын 12 хууза, оон иштинге 5782 кижиге чедир берге өө-лөргө басылаан. Соңгулда бюллетеньнериниң санында болгаш соңгулчуларын бил-диришиктериниң санынын дүштүр дажылашкы хаар-жыктарга турбаан болгаш илерезөөн.

Бажылашкы бажыны-арыңа корум-чуруму соң-гулдаларын үчүстөк комис-сияларын дарагалары, ол дарагаларын оралакчылар азы оларын солаан комиссия кижигүвери хандырып турган. Корум-чурумун, аймык чок чорукту салгырыңа база хандырыңа соңгулда үчү-стөктарың иштиги херектер организацын болгаш өрткө удуру албанын амды-аңгылар доктаамал дежурный-лар келген.

Бажылашкы шаты до-кументтериниң үчүстөктар-нын соңгулда комиссиялары хайтаргалчылар олуржуп турда, бажылашкыны санап аргезөөн. Бажылашкы комиссиязынын үчүстөктүн чурумун үрезиниңи бө-лөкчө.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязыга биз-диришикчөө болгаш хоум-далар бажылашкынар хундуле кирбөөн. Бүгү девишкөөлдериниң соң-гулда комиссиязы бажы-лашкының түнөөлдерин Москва, 1997 чылдың март 28.

Конвой албаны

ЧУГЛЕ СӨӨРТҮП ЧЕДИРЕР ЭВЕС...

Бистин республиканын культура ажылдакчыларынын хүнүн апрельдин өгө посресиненден июнь өгөзүнө шилтиркен. Байыраг дугайында чарык үнөнгөн бээр үш чыл болган. Калың-даа чуулдан үер догу культурадан, төгүндөгү өгөздөр болганда, бо байырагды чарлап каанында улуг утка силтишкен.

рактистиккага Тыва Республиканын Культура, кино болгаш туризм яамызынын сайыды Чыгышчы Чимит-Доржуевич ОНДАР каттыжып:

—Культура уран чүүдү улам херин башынарны кылды, чоңун шитки болгаш даңгыны хөөнү кеээде-ле хей-агт кирип чоруур. Бо каш чылдар иштинде албан, организациялар ажил хуну соксадып, ашша-төгерик негеп турарын билер бис. А бистин культура ажылдакчылары бүгү-россия черегин беизин манифестацияларга киришкенде, шалың акшама аржакко дээрин билер болгай силер—деп, улуг көдүрүлүүшүн-биле интервью бөринден ойталавады. Сайыт кижилер бодунун ажылынын минутта бурузун санап, панаан алыр-ла чүве мыйнаан, ыңчалаа-даа Чыгышчы Чимит-Доржуевич ажилын эки билгиринден-ле боор, чангыс саазында чокка адыр бурузун анализтеп, тус-тус кижилер агарын бөзүп, догузу-биле алап берип олурду. Биш уран чугаалажып, айтыртылар берип каганым дээш бурузун минтип, айтыртыларга харылап бөрин дилээн мен.

1996 чылдын декабрь 19-та Россиянын болгаш Тыванын шитки херектер организацияга конвой албаны тургустунаан.

Конвой албаны деп чүл өл? Бо дээрге калдыг-бир кем-херек үлгеткен дээш кара-дааттыртып хорултаткан, улус судунун шиттири-биле хосталгазын казымды шиттиртен херектерини хуваалда азууга херек өрттирер черлеринге чедир азы иштеге изоляторунга чедир болгаш судатары-биле улус судунуң херек колдурар дээш кара-дааттыртып хамаатылар чедир конвой албанын шагдаа ажылдакчылардыр. 40—50 чылдар мурунда ол үениң байдалы-биле, экином корум-чурмуң бижып турганы-биле 10—15-даа хире херекке онаашкан кижилерни ай-дедир чедиринге бир конвой ажылдакчы чечтир турган. Чок-ла болза, херектеринге боттарына удуруткан кеземче херектерин таймалааш, чагаа хатарына сун бөргө, бөртөри алааш, чогуур черлеринге чедип турганар. Тыва мыйнаан агага үеде шылап машина-техника бар эвес, кожунар арзынга тергилер азы шалыңга алтарга, харындаа чамдыкта чадап чоруп турган. Чер арзын ырак болгаш дун дүшкен черинге хонун-дужуп, боттары ай чоранып аш-чем хуназын-биле чөмөшүн, каш-даа хонун чораш, айтыкан черинге чедип чоруп турганар. Ол чуну көргүзүп турганга дээрге, кижилерин шилтирээ, биче сестидин баала хонуну хунуң көөрү турган деп болаар мен.

Культура — амьдыралдың судалы

Чыгышчы Чимит-Доржуевич ОНДАР:

«ФЕЙЕРВЕРК ӨРТЭЭ 70 МИЛЛИОН ЭВЕС...»

—Культура уран чүүдү сайырааны сонал байдалын экижидер-биле 2000 чылга чедир реформа-программа ажылдап кылдып турар болгай силер. Ол калың байдалың болуп турармы? —Чүгө бистин республикада эвес, а бүдүн Россияда бүдүрүгө черлери хоозурап, эргиде ССРФ-ге турган республикалар улуг курунелер апарга, кады ажылдап турган бүдүрүгө черлери даңгы курунелерини болу берген. Узбекистаның хөвөн, Молдавияның винограда, Казахстаның чагай төрава, Украинаның болгаш Балтика чурттарынын радио-техникте заводтары даңгы чурттарынын апарга, улуг бүдүрүгө черлери, фабрика, заводтар хангынан, хоозураан. Ыңчанга 2000 чылга чедир сонал байдалын экижидер дугайында реформаны россия черегин ажилдап кылдып эгелээни-ла ол.

баа удаанс эгелээр... —Россиянын сак-хоо яамызы бисти чүгө 88 хуу акцияларын турар. Ол чүгө шалың акшама. А номдентер, соңуң, сөткүүл талазы-биле шынал-ла, «арык» айтырык болуп бар чыдар. Номчукчу чоңга мыйна-мычан ашша болуп деп ала-зап шыдаанс мен. Чүгө калай септелгеге белин өрөгүн, 4 млрд ашкан. Ону казын, калчар төлеп алырымыс бөзүн билдирмес. Чыл саанында Москвага барып, смета-талаанысты камгалат ап-ла турар бис, а ол ашша кезе-бес, чиде берген-ле боор, баш мунгаш айтырык бо. Ам уда-мыс била чоруур мен.

Эки эгелээшкин АРГА КИРГЕН КИЖИ... Улуг-Хемге кожуунуң Арманч-тыва черинг баа бир: «Дерге-ле хек» дедир бойдуз чурмаалдык черлеринг бирээң. Доландыр—арга-арыг. Ынаар-ла дудускетиг тайга-биле тутчун чоруй барган. Ол суурун албан-организацияларына коңчу ажытты. Кыймыл төргөз бөлөккө» деп чугаада черле чөптү үндөзүн бар.

Мөңгүн-Тайга хоочуннары ЭРЕС-ДИДИМ КИРИШКЕН Чүдүн-даа мурунла ады-сураа кижилер төрөлгөстүн төөгүзүлгөн каананда-ла баа-латтымыс, улуг чурттуң болгаш өскөни-даа черип биче буурай тыва улустуң өмүң-аңдын хыда чөпсө, мага-боду-биле дайындаан камгалашкан, тилди болгаш фронтуну шулдургу күш-ажылы база угаан-сарымы, эп-сеткил каттыштырылганы-биле деткин, бижылгашкан, бичи аралыста көк-лаа болза, сактып азуларына төлөп ишти чонуга артырган чангыс чер-чурттуларымыс бар.

Алексаандр МОНГУШ чугаалашкан. 1979 ч.) тода чурттуган. Түмүшкүнүн кайы хире улуг хөмөрдүн, дошкун-суртун автор оладан сур-гүлү чораш, көзүн дайың-чынны эки, эки тараң, гвар-лейки, анаа дайыңы Салчак Вануунун дайын соналга-сактышканына үндөз-иле, шулдуглади дооска-нында көрүп болур: Догу деп ок, оттуң.

Аргаларны ажыглап... Бай-Тайга кожуунда кой ажил-агымыл «Бай-Тал» коллективтиг бүдүрүлгенин сарык, чымы, отку колданыры кыштың чыкылмаа соогун хур-менди эртен Хойчулар Илчи Сотпа, Кара-оол Даржаа, Александр

Ровно дээштин дайың-биле мен. Халбатың бөрүтү, кышкы орус кара тоңуг, тандашмаар дучуктуң, диттерер кара эр аад келе-анынж кожагардан хаактап, «кара» боолал турда, мыйна-ла, эрчип эрели кижилер болган! Ону ыңчан даразында да бир эгеге тускай ташты-тырарын зоотехник Кыргыз Шөмбүл бистин арбанга албан езуу-биле элэтин экиек, эки тура-биле барып чыгышы-биле ТАР чаа-аанга өргүдөт бижикти-тир, чөпсө болуң таныш-тыр, үдөлгө бүүдү бөл-летке келгенин сөөлүр-дир билген мен. Бо тавары-дым база элөөн каш чылдар мурунда Каргы бажына И. К. Маалдыр оол атыг пионер лагерин эрелгектин турган, эки турчаның та-гыштырары турган чыла-рымды, чангыс чер-чурту-дун үдөткөн хөвүнү ыры-кылар хуулдарынын Укра-инаның Донецк облазы-ны Москвага хоорайында ыры-хожум ансамбли чүр-түп турар. Могоң-Вүрен чурттуг өжим, төрөлүм-ла Биче-оол Сарыг-Доржу огул Хертек каш-ла чыл мурунда мөзө дайындап бижирге, өөрүвө атам чок болган.

дан 8 шагдаа кодуран аа-ран, бир шагдаа (23 хар-лыг) өкө аарынын ажык хевир-биле арааш, бир чыл эмгектеп, кадыкын байдалы-биле пенсияже үн-төн. 1996 чылдын тургузу-нда 2646 кара-дааттыг бол-гаш шиттиртен херек алаан да кижилерни ай-дедир че-дирген бис. Шап мындыг берге болгаш улуг харысалгалыг херек-те ажылдап турар болганы-выста, бирги чергенин айты-рым кылдыр калдарын шил-лип аларымыч кол кичөөн-теини уландырган бис. Биске кадык, куш-дамар тала-зы-биле, сайыраңгай, анык, узун, шыраак оолдар херек. Кашаң калдарың ажылга хулдоп алган соонда, өөр-өдөдүп, кижилерни—бис-тин эң кол сорулганыс, Ор-та тускай профессионал өр-өдөдүлгөн аныгга, конвой албанының болгаш шагдаа кижиниң нити корум-чүрү-мунуң, эргелерини, хулдо-телерини өрөдөлдөгөн, ок-боону баа тускай чөпсөти ажыгылаары, куш-дамарга сайырадыр, бот-камгала-зымын дурмуңун ажыгла-дырар өрөдөлгөдүр хамаар-гыжыр. Бо алааның өөр-өдө-телерин недела сайында тус-кай график азууга өртти-рип, ай сайында конвойла-рың боттарың дорт хү-көөлгөстөрүн, эргелерини талазы-биле билиниң ду-гайында дээш, он-даа өске үстүдө адаанын өрөдөлгө-лөргө хамаарыштыр ачат-тары хулдоп ап турар бис. Вистер, конвой ажылдак-чылары, ИХЯ-нын составы-нда кирип ажилдап турар шагдалып болганымыс, чүгө боттарымыстың кол ажылымыска өйлөшкөн, ка-я-даа чораш, көкөзүң үе-лерде хөй-нитиниң корум-чүрүмүн бижыларыңга ба-за тускай сорулгалыг рей-дилерге кирип турар бис. Кызыл хоорайга баа-ла м-дыг, дыштарың хунер бол-гаш анык-бүрү республика чергенин байыр-адамнар-та оларын бекке дөңгө-лөргө үлүг-хууну сун-кирип, дузалажып турар бис.

Аңчылар билеп алыңар ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОКТА—ТОРГААТТЫРАР Час дүшкөн. Чымыл эгелээни-биле аныярыңа соңуур-галдыларың стикл-сагыны берген келген деп болур. Бо чазын калды аныярың чөпшээр азууга анык болу-ру деп айтырып чокта чаа ИР-ниң Кольо ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының чамыда аныяар кураш-дарың камгалап болгаш чон ажилдар талазы-биле де-партаментиниң коллегия хуралыңа чугаалажып көргөң.

Часкы аныашкыны үеинде арга-арыже чоруур аңчылар Арга-арыг талазы-биле курун комитетиниң дүңгү чөпшээрлди алырың чөкө үштүп болбас, Чөпшээрел чөкө аныяар тускай торгаала-га аныяар болур. Хурала ИР-ниң Арга-арыг талазы-биле курун комитетиниң Дра-гааның хоорайыңа аныяар аныяар хурал кооп, Ол күш-тир, чакың өрт үезинде се-дүн бээр кылдыр дугурушкан. Пенсионерлерге болгаш күш-ла-аңчылың хоочуннарыңа кара-кун болган күшкүл аны-наар путеккаларың чартык өртөн төлөзүн доктааткан. Лицензияны өртө тускай агар санче кирер.

Үш халаптың бирээзи

ЭРТКЕН ҮЕ ЧИЖЕКТЕРИ

КОЛ АРГА

Бо чылды хар улуг дүшкөн-биле дош болгаш сугуң үр-халавы болур чалавас дээш, аңаа удуо чамчыгер дугайында солууларга билип, радиога дамчыгып келгенни...

ол чарыкта хурэже дорт кечер, бааа Доппас-Суг, тараа бааазындан ол чарыкча дорт кечер дош оруктарча дуглаш, улустун кечерин...

Бо чылды апрель 4-те Тываның Виктор Кок-оол аттыг хоужум-ши театрының улуг аалы додур чылмаңгарының аразында чүгө амыктары эвес, харын аммырлар...

дум-на бо» деп чогадыкчы кезээниң кижирин-биле өр тээрэн чери Тес-Хемден, ол кышкан Куур-Хемден, Эрзинден, ырак Бай-Тайгадан болгаш өске-даа кожуулар...

Мен биемден турар, Улуг-Хем кыдымына өзүп келген болгаш кууун хемин туттарарын, чазын Бин-Хем, Каа-Хемин доштары тайлып-сокутуп бадарын коруп пап болдум, 1937 чылда үр болган, оон артык улуг, халаптың чакы үр 1945 чылды май өгезинде болду. Бичанг хемин дожунун кылыны бир метр чедип турган джир чүве, Дош кылып болганда, оон ааанда сугуң сыгы аажок апар, ылангы хемин кыдымында дош сайына чедир донар, мартын ийни чартындаа апрельдин төңүзүгө чедип дош кырынан...

Оң халаптың уруктары ууттунмас каражалы. Бо кыжын Тываның дөвискэриде хар кылы дүшкөн ылангы тайгаларда, дагларда оон-даа кылып бооп турар, Мынчан кээрге суг халаптын ондайгы бооп болурунун айрамында ким-жыл, Оон чылап, ким-жыл болурунун кол арга — аңаа баш улур бикымчалык белеткенди магадылап тургузары болур.

Чогадыкчы кезээге чалагала биединге Александр Шоюнуң чуруу-биле кожа парзын мындагы чечен оудурттар оон амырлар-чуртталгазын алыс утказын коргузуп, сагындарып турар:

Шоаа-сөргөз — хонумейт, Чоргаарал — чоумайла, Чаңыл-сүзүм — өгөлөмүн, Чаагай кезжим — ие-чуртум.

Чогадыкчы кезээниң эгезлени биең бир азы болгаш дыка оңаа: «бурудузурган» Александр Шою дээрзин кеземче херектерин сайгарган «суд» чорудулазы болган. Суяла, кедерей каржы суя — Россия Федерацияның алдарык артисти Тыва Республикаың улустун артизи Александр Салчактын ойнааны, оң чечен-мерген, каттырычыг сөстери, шимчээшкенини тергини солун. «Суд» чорудулазына ялаңкы, Тыва Республикаың алдарык артизи Зоя Байыр-оолдун, болжучу — Тыва Республикаың алдарык артизи Гали Мунаукту ойнааны, хелигерлер: Берг-Датның ортумак шиколоан калы доокан чангыс классызы, адыг веде Кызыл хоорай чыгарганын дарагынын оралакчы Светлана Арчакуаны, Тываның сурагыл чогаалчызы Александр Даржийн, «бурудузурган» кижиниң ачы-толунуң буянныг иези, чангыс классызы Зояның болган өскеринде-да «суд» чүктери бузулдун, чордарга барымадалык, солун, каттырычыг, Бичангаш болган «суд» Бичангаш Шою дээрзин бурун агарткан; аалга адыш чаксапкынарды алыңалып турду.

унелээ шаңнап аңаа бедик харымсалганы хүлээдирип турар дээрзин чалаатканар, көрүкчүлөр бистер билиш оудурадыс.

Чогадыкчы кезээниң эгезлөр мурунда азын каш хунер бурутуар ук кезээниң чуртталгазын алыс утказын коргузуп, сагындарып турар: Шоаа-сөргөз — хонумейт, Чоргаарал — чоумайла, Чаңыл-сүзүм — өгөлөмүн, Чаагай кезжим — ие-чуртум.

Чогадыкчы кезээ «...БО-ЛА ЧОРААН БОДУМ-НА БО»

Бистин суг амыр-агыч чырыни баазаның кыксы тавыштарыга мындагы: Т-170, МТЗ чып, ЮМЗ-3 чип трактор, КРАЗ бар, кранын бир машина бар, Оон ийни 20 амырдын хаара туттуңган Сүт-Холден амырда Чоон-Хемчик кожуунуң бааа харылап турар бис, Херек болза, өске-даа кожуунарга дузаны чедиреринге белен бис.

Хем кожуунуң Берг-Даг суяның амырдын араттыг өг-бүлезинге оол үрэн болураан чүве-дир, Ооун Сама деп адап алганар. Берг-Датның ортумак шиколоан доокан, Москваың В. В. Шукин аттыг доо өөредилге институту болган А. М. Горький аттыг уран чогаал институтуна теоретикти база практиктик белик мергезилди, ханы билигнин келип алган. Оон төрүмнениң чедип чыгарганын талантызы мыңаар амырдык, бөдүүн эвес нарын чогадыкчы амыр-чорудулазы эгезлөөн.

Россия Федерацияның алдарык артизи, Тыва Республикаың улустун хоөмейжи Конар-оол Ондар турган чараш хемин келип айткан, сепнага үнүп келиди. Чогадыкчы кезээ-биле хол-байтар А. С. Шоюга нэг башкыры ол база чедирин, сүй белектерин тутулуп, өндүрү эне-найралыг оон-биле куспакташты. Ийи талазында улуг, бие ийи-ийи өөреникчлери-биле калды Корган-оолдун сыгыртты турары залга олурганнарын сорук киришиниң уламан хайныктарын. К. Ондар дээрге чүгө тулган сыгытчы, хоөмейжи эвес, харын кызыл, башкы кижидир деп билим. Оң тала чуну, кайгамчык уран, төрүмнениң чедип чыгарганын сыгытчы амырдын чыгарыңар кезээ...

Тываның В. Кок-оол аттыг хоужум-ши театрына артист, аңаа чогадыкчы бөкүткүч артыкчы, «Тыва» театрының оралакчы артисти, кылыс артыкчы, редакторунун оралакчызы, Тыва АССР-ниң Сыйытар Чоулестинин Даргазын дуулаакчызы, СЭНП Кызыл хооромунга инструктор албан-хүлээлени күөседиң келген, Республикаың бичи оолдар, уругларының «Сыламысчыгаш» улуг хагыдың турар, оон улуг күженишкени-биле катал тургузар аргалык болган. Амыр үеде ол солунуң кол-рагактары.

А. С. Шою болуңун чогаал амырдын хем эрэн чалың назынында, 1975 чылда оон тос харында өгезлэн, Москваың Шукин аттыг хоужум-ши театрына артист, аңаа чогадыкчы бөкүткүч артыкчы, «Тыва» театрының оралакчы артисти, кылыс артыкчы, редакторунун оралакчызы, Тыва АССР-ниң Сыйытар Чоулестинин Даргазын дуулаакчызы, СЭНП Кызыл хооромунга инструктор албан-хүлээлени күөседиң келген, Республикаың бичи оолдар, уругларының «Сыламысчыгаш» улуг хагыдың турар, оон улуг күженишкени-биле катал тургузар аргалык болган. Амыр үеде ол солунуң кол-рагактары.

Эрткен үелерин чамдык чижектери. Уйгу чок Улуг-Хем улун дургаар чурттаан арат чоңнар шаанда хуу амырдык, мад-магавай хой бөлүк чазын, кууун хемин ол-бо талазынче коңуң кижилер болбай. Бичангаш олар март айда ака-сак, кока-сак үелеринде кочкер жүзүрү ол. Черле Улуг-Хем улунуң улдузун сугжу деп чүвеви аажок. Кууун тут өрткөн соонда каш хонтанда чалаг бектин болурун, каш хонтангыттыг, чүктүгү, азы мал-камагыны кечирип болурун шууг билер. Чайым хемелээ, салдар, атык джуну кечери, шитин билип бааа коңуң чамдык шырак оолдор бектеринде оштин кеме бөөр турган. Оон ийни кууун хем суг коңуң чуртталга бергенде, атыг чортуман кижип бааа билер.

Эрткен үелерин чамдык чижектери. Уйгу чок Улуг-Хем улун дургаар чурттаан арат чоңнар шаанда хуу амырдык, мад-магавай хой бөлүк чазын, кууун хемин ол-бо талазынче коңуң кижилер болбай. Бичангаш олар март айда ака-сак, кока-сак үелеринде кочкер жүзүрү ол. Черле Улуг-Хем улунуң улдузун сугжу деп чүвеви аажок. Кууун тут өрткөн соонда каш хонтанда чалаг бектин болурун, каш хонтангыттыг, чүктүгү, азы мал-камагыны кечирип болурун шууг билер. Чайым хемелээ, салдар, атык джуну кечери, шитин билип бааа коңуң чамдык шырак оолдор бектеринде оштин кеме бөөр турган. Оон ийни кууун хем суг коңуң чуртталга бергенде, атыг чортуман кижип бааа билер.

Тудуг-суур БУЗУРЭЭР БИС

Шагаан-Арыг хоорайны ажал кылып шыдаар чуртталгаларының үштүгү бир кезин тудугту мергезилдик кижилер дие хоөредиг эвес боор.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

АПРЕЛЬ 14, Эрги сан-биле 7, июнедлың, Ай сыйдыктың, 3-кү менгилик, демир олуттуг, кызыл үк хуну, Кас мага-боттуг, өөрүкчү-маңайлы өкү хуну. Богуң кме айттырбас, дилевес хун, өске чуну-да кылып, бузур эки хуну. Сыйытарга, дара-боу-каларга баралтаар эки хун.

ДЕМИР ОРУН

Бир-ле катан кээримге, авам азыгда демір орунче көрүп алган боланың олар. Ханы болатта азыккыны-биле мени эскерип барам. Шага оожум мыңтанарыма, артында сырбаш кылымын оң. Авамның боданың алыс утказын доран билеп надым.

Ужур-ла бар

биле тудуп, суббат пат болдум. Чылыг бажыга хыраан, аш шалаже дамдалап турду. Ачам хоорай чорашан, ону төгөтө өккелген болду. Авам орунун чотан тур. Эзөөн болганда ачам-биле эрич орунун орнуга салган, чараштыр эл надым. Ба-жын ишти бир азын апарган ишкан сагындарың. Өөрүрүмнү чүү дээр! Авам биле ачам үр чүр аразында, орун кырынга олурукчак, чайга-кырымге мени өрү аламы болу-ла откап, чайгап турганым. Авам кирип келген: «Че, ам болдуң бе?» дээш, хуу-музуруп калды. Эңил каан орун кырынга олурбас, эртен эрто тура хылааш, бир дугаарында чыт-кээр чоруну, үнүшкүвү барыкты болду. Малчынарның социал амырдыларын өккелер талык-биле чамдык кемчелерни ач чурткан. Чоокта кодан бурунуге ийи шоодай далаганы, мун хоюксаванын үлөө берген. Мал кезик дужа-гаш, оон төлөвиринге аты-чечем саткан, малчынарга берип турар.

ШЕРИГ ЧОРААН ЧЫЛДАРЫМДА БУДУН РОТА ТУРДУВУС

1953 чылдың кузунда Улуг-Хеминиң Торгалы суурдан мени шериге келдирт берген. Шериг: кокусарындагы барыма, полковник Лопса тускай кезек чып турар деп чуулааш, чолча-ча бааа тракторист мергезилдик бооруга доран-да азы буртукт ады.

ШЕРИГ ЧОРААН ЧЫЛДАРЫМДА БУДУН РОТА ТУРДУВУС

Харында эриг солдаттар төрөдөрү болур. Билдирет, шагаан-Арыг МТС-тен жыр чүве чорду. Халжыг тористор курстарын доокан дзон солдатты чылаа жеп Сокип-оол, Ногаан-оол олар биле солдаттар боттары хан-база-ла демги тускый кезек-тергип Улуг-Хемден эртен кижип шеригке алтан-дыксы. Кызылда ээривиске Тываның яны-бүрү булун харындап чылган, Төрөөн чуртунун мурунга мадыкты хүлээлени күөсүдир дзон ийи күөсүдиг, бистер дзон кып дзон чалың оолдарга каттыттыкчыс.

БАЙДАА ЧҮГЭЭР

«Кызыл» коллективтин ажал-агыда амыг үеде 600 баш шөө, 48 баш бөдө мөз 109 баш ала баш, 24 төвө кыштан турар, 2922 баш түрүр хойлаң 1036 чок төрөң хуузадылар оңча-менди. Шээр мал колданыр чангыс кооперативге каттыштырган. Оон бригадирин Чечена Дамбыра ажылынга ээ-харымсалгыч чорун көрүп чыгып келген. Тускый артеми-лер-биле мал колданырар докталам артты, хайгарал-га ач, амы-бичи дуула-жып турар. Мурнакчы хой-жулар Андрей Бываакай, Биче-оол Дамбыра, Сергей Ургетин, Серен-Чимит Ка-

Алаар-бойдустан хамаарыш

Мал чөмине 200 тонна хире сизег артык. Чогуң кыкшы өде Дугандың 40 амыг тонна сизени беле-кээш, колданыра соруп чедирен. Моон сонгар кандыг боор чүве ийи, агаар-бойдустан коңуң хамаарыш болгай, амдыында мал амырдында байдаа чүгээр дир. Сөзсө-оол ОЮП.

Кара-оол ДАНЗЫ-БЕЛЕК

Сүт-Хол кожууна суг амыр-агышның начальныс.

Иван МАМОНТОВ

Шоюнуң чогаалдарының кол улаңышкыны — бичи уруглар төмаам. «Балыктар аштай бөөр», «Календар» деп номнары биззөөн. Оң чечен чогаалдары республика солундарына, «Улуг-Хем», «Ваш-кы» деп сөзүкчүлүк «Литературная Россия» солуга парлатылып турар. Шүлүк, проза, шии чогаалдарын эл бижилегинде болу киришкен. А. С. Шою — Россия Федерацияны журналистер өвилелинин, театр амырдыкчыларының өвилелинин кижигиңу, Тыва Республикаың культуразының алдарык амырдыкчысы.

Ужур-ла бар

Январь, февраль, март айларда мал-маганың олу берип турар.

Ирина БЮРЮ.

Мал чөмине 200 тонна хире сизег артык. Чогуң кыкшы өде Дугандың 40 амыг тонна сизени беле-кээш, колданыра соруп чедирен. Моон сонгар кандыг боор чүве ийи, агаар-бойдустан коңуң хамаарыш болгай, амдыында мал амырдында байдаа чүгээр дир. Сөзсө-оол ОЮП.

Иван МАМОНТОВ

Шоюнуң чогаалдарының кол улаңышкыны — бичи уруглар төмаам. «Балыктар аштай бөөр», «Календар» деп номнары биззөөн. Оң чечен чогаалдары республика солундарына, «Улуг-Хем», «Ваш-кы» деп сөзүкчүлүк «Литературная Россия» солуга парлатылып турар. Шүлүк, проза, шии чогаалдарын эл бижилегинде болу киришкен. А. С. Шою — Россия Федерацияны журналистер өвилелинин, театр амырдыкчыларының өвилелинин кижигиңу, Тыва Республикаың культуразының алдарык амырдыкчысы.

